

АЛЕКСАНДРА ПЕТРОВИЋ

Институт за књижевност и уметност

alek.petrov97@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-8314-1056>

Феминистичка теорија у тематима часописа *Марксизам у свету* (1981) и *Република* (1983)

Рад анализира тематске бројеве часописа *Марксизам у свету* (8/9, 1981) и *Република* (11/12, 1983), указујући на специфичности њиховог положаја и међусобно комплементарни карактер у процесу интеграције западне феминистичке теорије у југословенски контекст, обележен напетостима између феминизма и државног социјализма. Рад упућује на значај периодике као платформе за субверзивне дискусије о феминистичкој теорији у периоду у којем се оне појављују, указујући на положај ових часописа унутар легитимисаног теоријско-политичког хоризонта. Темат у *Марксизму у свету* посматра се као место заокруживања напора југословенских феминисткиња да женску борбу артикулишу као дистинктивну у оквиру пројекта друштвене трансформације. Презентовањем женских студија – низом превода – као теоријски развијене интердисциплинарне области која није супротстављена марксистичкој анализи умногоме се закључује питање оправданости и неопходности проширења концептуалног оквира „женског питања“ изван поменутих анализе. Феминистичка теоријска платформа кристалисана у *Марксизму у свету* појавиће се као референтна тачка за феминистичку књижевну интервенцију у *Републици*. Пионирски у разматрању *женског писма*, темат у *Републици* осветљава значај овог концепта, али и критичку дистанцу, политике отпора и семантичку нестабилност у његовој рецепцији.

Кључне речи: *Марксизам у свету*, *Република*, феминистичка теорија, периодика, женске студије, женско писмо

Feminist Theory in the Thematic Issues of the Journals *Marxism in the World* (1981) and *Republic* (1983)

The paper analyzes the thematic issues of *Marksizam u svetu* (*Marxism in the World*) (8/9, 1981) and *Republika* (*Republic*) (11/12, 1983), highlighting their specific positions and complementary roles in the engagement with Western feminist theory within the Yugoslav context, marked by tensions between feminism and state socialism. The paper highlights the significance of periodicals as a platform for subversive feminist discussions at the time of their emergence, noting the position of these journals within a legitimized theoretical and political framework. The issue of *Marxism in the World* consolidates the efforts to articulate women's struggle as distinct within social transformation. By presenting Women's Studies – through translations – as a theoretically rigorous interdisciplinary field non-opposed to Marxist analysis, the question regarding the legitimacy and necessity for the expansion of the “women's question” beyond this analysis is mainly concluded. The feminist theoretical platform consolidated in *Marxism in the World* will emerge as a reference point for feminist literary intervention in *Republic*. Pioneering in its engagement with *écriture féminine*, the *Republic* issue illuminates the significance of this concept alongside critical distance, politics of resistance, and semantic instability in its reception.

Keywords: *Marxism in the World*, *Republic*, feminist theory, periodicals, Women's Studies, *écriture féminine*

УВОД

Продор западне феминистичке теорије у југословенски контекст био је у тесној вези с настојањима југословенских феминисткиња да проблематизују званични државни дискурс према којем је „женско питање“ било решено социјалистичком трансформацијом класних односа.

Важно место у којем је започета критика државног односа према женском питању и повезивање сопствених промишљања са савременим феминистичким идејама са Запада била је периодика. Своје анализе положаја жене у социјализму југословенске феминисткиње објављивале су од друге половине '70-их у часописима

углавном теоријске профилисаности,¹ понекад након одржаних конференција и округлих столова на ову тему (в. Bonfiglioli 2018). Нове и субверзивне феминистичке идеје почеле су се појављивати у тематским бројевима часописа посвећеним социјалистичкој теорији и пракси, марксистичкој теорији или часописима културне оријентације, који су деловали у оквирима званичног теоријско-политичког хоризонта. Стога је оваква субверзија унеколико била дисциплинована: већ само публикување у форми темата подразумевало је ограниченост дискусије о феминизму по обиму и континуитету, а темати су остајали подређени општем дискурсу часописа. Ипак, како ће у раду бити сугерисано у вези с часописима *Марксизам у свету* и *Република*, управо је овакав оквир потенцијално коришћен за отварање простора за нове и критичке перспективе.

За разлику од ранијих тематских бројева у којима су се домаће ауторке надовезивале у својим анализама на савремене феминистичке токове, интерпретирајући их и коментаришући, тематски двоброј 8/9 *Марксизма у свету* из 1981. представља тренутак концентрисаног превођења селектованог корпуса западне феминистичке теорије коју су читале југословенске феминисткиње, те тренутак првобитног представљања појма и дисциплине женских студија у домаћем контексту. Темат је унеколико изазвао пажњу критике. Пишући о њему у својој књизи, критичар Игор Мандић имплицира да он представља један од темељних текстова југословенског феминизма, назвавши га „»Старим завјетом« нашега неофеминизма“, који „поставља основе једнога вјеровања“ (Mandić 1984, 153–154). Чини се да је пак још већу пажњу у тадашњој јавности изазвао тематски двоброј 11/12 хрватског часописа *Република* из 1983, посвећен женском писму. У разговору поводом 20-годишњице изласка овог темата, Хелена Штимац Радин, која је публиковала две приче у наведеном темату, истаћи ће: „... та је *Република* значила много и за ондашњи феминистички покрет, и за књижевну теорију и за одређена социолошка промишљања тзв. женског питања“, додајући да је темат испровоцирао тадашњу јав-

¹ Лидија Склевички у библиографском прилогу темата у *Марксизму у свету* наводи часописе: *Жена* (3, 1976), *Пишња* (7/8, 1978), *Опредељења* (10/11, 1978), *Аргументи* (1, 1979), *Домети* (2, 1980), *Марксистичка мисао* (4, 1981) и *Дело* (4, 1981). У овој групи Л. Склевички наводи и часопис *Видици* (5/6), али с погрешном годином: 1978. уместо 1977. Поднаслови ових часописа су „за теорију и праксу социјалистичког самоуправног друштва“, „за друштвену теорију и праксу“, „за културу и друштвена питања“ и слично.

ност, те да је појам женског писма с њим доживео своју прву легитимацију (Јакобовић Friбес 2004). Игор Мандић, гласовити критичар феминизма и женског писма, назваће тај темат пак Новим заветом југословенског неофеминизма (Mandić 1984, 154), сугеришући комплементарност ова два темата. Темат у *Рејублици* експлицитно ће се надовезивати на темат у *Марксизму у свећу*, упућујући на њега као на место које ће дати шири теоријски оквир књижевно-естетичкој дискусији о појму женског писма у *Рејублици*, а темате ће унеколико повезивати и теза да женско питање није решено освајањем формалних права у социјалистичком друштву. У светлу реченог, рад у наставку ће се фокусирати на анализу садржаја и специфичности ових темата као пионирских и капиталних места представљања и разматрања западне феминистичке теорије и њених појмова у југословенском контексту.²

ФЕМИНИЗАМ У СВЕТУ

Часопис *Марксизам у свећу* био је у целости посвећен, како се наводи у његовом поднаслову, преводима „из стране периодике и књига“, а намера је била да се објављују истраживања „марксистичких и других прогресивно оријентисаних писаца“ (МУС, 1, 1974, 3). Часопис је издавао центар „Комунист“, а главни и одговорни уредник за све време његовог излажења био је Милош Николић,³ један од истакнутих југословенских марксистичких теоретичара, универзитетски професор, важна фигура Центра за друштвена истраживања и Политичке школе Савеза комуниста Југославије „Јосип Броз Тито“ у Кумровцу, коју је Центар програмски осмислио (Mihaljević 2018, 371). Николић је био и члан уредништва часописа *Кумровечки записи* (према: Mihaljević 2018, 394). У досадашњим истраживањима, школа у Кумровцу је означена као институција за образовање партијских кадрова, односно као државни одговор на прогресивне

² Због ограниченог обима, рад не може понудити исцрпну интерпретацију два веома обимна темата, односно свих њихових текстова. Ипак, разматрање оба темата било је важно због њихове повезаности на различитим нивоима, што омогућава скицирање кохерентне и синтетичке слике о контексту и тенденцијама ране интеграције феминистичке теорије у Југославији. Овде понуђена анализа биће детаљније развијена у ауторкиној докторској дисертацији *Феминистичка теорија, кришика и шумачење књижевности у (јосип)југословенској периодици од 1978. године*.

³ Поред Николића као главног и одговорног уредника, титулу уредника од 1981. до гашења часописа имала је Љиљана Вулетић. Пре ње уредник часописа (1976–1978) био је и Аљоша Мимица.

иницијативе какве је била Корчуланска школа (1964–1974) (Gruica 2025). Часопис није на други начин био повезан са Школом, а може се рећи да је имао донекле сигурну позицију, условно речено, посредника марксистичке и друге теорије. Ипак, у уводнику првог броја часописа инсистира се и на подстицању критичког дијалога с другим оријентацијама у оквиру марксизма чији ће прилози бити објављивани у часопису иако се, додаје се, редакција с њима неће увек слагати. Додатно – мада ће се, с друге стране, то догодити само једном у периоду његовог излажења – *Марксизам у свету* је 1981. посветио двоброј (500 страница) женским студијама и женском покрету, објавивши низ текстова у којима се отворено указује на потребу за посебним адресирањем женског питања у оквиру социјализма и преводи корпус савремене феминистичке теорије са Запада. Ово се може сматрати и заслугом нове уреднице часописа Љиљане Вулетић, која се у научном погледу профилисала као историчарка и теоретичарка феминизма.

Двоброј о женским студијама и женском покрету приредила је филозофкиња Рада Ивековић. Сudeћи по њеном уводном тексту „Студије о жени и женски покрет“ као и по садржини и позицијама преведених текстова, циљ темата био је да истакне да „женско питање постоји као теоријски и практичан проблем“ (МУС, 8/9, 1981, 5), како ће Ивековић истаћи у првој реченици свог текста, да оно није супротстављено марксизму – штавише, она истиче да је супротстављање марксизма и феминизма увек „сврховито манипулирање“ (МУС, 8/9, 1981, 29) – те да уједно уведе и објасни појам женских студија⁴ и на конкретним текстовима покаже чиме се ово подручје бави и којим појмовима оперише. У почетном и завршном делу свог текста Рада Ивековић уводи и објашњава појам женских студија које је, како истиче, генерисао неофеминизам, што је појам под којим подразумева „новије женске покрете (од шездесетих година наовамо), заједно с њиховим теоријским утемељењем“ (МУС, 8/9, 1981, 5), додајући да су они „редовно лијеве политичке оријентације“. Женске студије Рада Ивековић дефинише као интердисциплинарно поље истраживања усмерено на све аспекте положаја жена у друштву, као глобални феномен који преиспитује традиционалне друштвене, културне, али и академске структуре преиспитујући тако и производњу знања у научним дисциплинама.

⁴ У тексту Раде Ивековић, као и у наслову темата, *Women's Studies* се преводи и као „студије о жени“, а понегде се оставља и оригинални енглески израз.

Највећи број превода у темату долази с италијанског говорног подручја. Штавише, два текста – превод делова књиге немачке социолошкиње Улрике Прокоп и приче *Седмица као свака група* совјетске ауторке Наталије Баранскаје – нису преведена с језика оригинала, већ с италијанског. На конференцији „Друг-ца жена“ италијанска група била је најбројнија (Bonfiglioli 2008, 23, 59–60), а студије појединих учесница и позваних ауторки (Кјаре Сарачено и Иде Маљи) уврштене су у темат у *Марксизму у свећу*. Значајно присуство Италијанки на конференцији може се најпре објаснити геополитичком блискошћу двеју земаља, личним контактима које су југословенске феминисткиње имале с италијанским – на пример, Јасмина Тешановић и Рада Ивековић (Bonfiglioli 2008, 52) – као и незадовољством ограничењима која су леви и социјалистички програми и структуре постављали женском ослобођењу. С тим у вези, сматра се да је „1978. године италијански [феминистички] покрет био најснажнији у односу на све остале у Западној Европи, пошто је Италија такође била земља с најрадикалнијим левичарским друштвеним покретима још од шездесетих година“ (Bonfiglioli 2008, 58; прев. А. П.). Покрет је истрајно доводио у питање свођење женске еманципације на оквир класне борбе. На конференцији су се испојиле тензије између феминисткиња из Италије и уопште Западне Европе, и југословенских феминисткиња због тога што је, по мишљењу иностраних гошћи, конференција унеколико репродуковала званичан државни дискурс (Bonfiglioli 2018, 247). Међутим, у темат из *Марксизма у свећу* укључен је велики број текстова италијанског (нео)феминизма – темат и почиње с њима – који инсистирају на специфичности женског питања и посебности женске борбе у контексту социјалистичких политика, као и на теоретизацији породице и приватне сфере – што показује да је иницијално неразумевање превладано постојањем заједничке линије о којој је, на првом месту и с обзиром на његов контекст и историју, италијански феминистички покрет изнедрио значајну теорију.

Није зато случајно што темат, након уводног текста Раде Ивековић, почиње текстом „Данас, каста“, који представља поглавље књиге *Свесћ израбљене* [La coscienza di sfruttata, 1972]. Аутори ове књиге – студенти Универзитета у Тренту – припадали су једном од најранијих италијанских феминистичких колектива „Прекинути круг“ [Cerchio spezzato] (Stelliferi 2016, 13–14), који је настао на темељима италијанског студентског покрета из 1968. и објавио национално утицајан програмски текст „Нема револуције без ослобођења жене“

1971. (в. Cerchio Pezzato 1972, 126), заговарајући женски сепаратизам у односу на студентски покрет, мушко вођство и анализе чији је главни предмет мушкарац (Bracke 2014, 65). Такав програм јасно је одражен и у поменутом поглављу. Конкретни разлози стоје иза избора да се ова књига, односно ово специфично поглавље преведе и објави као први текст у темату: књига се сматра класиком италијанског марксистичког феминизма, поглавље на директан начин истиче да је женско питање засебно у оквиру марксистичке анализе, односно да су жене – иако не представљају класу будући да ову одређује однос према средствима за производњу, те да оне припадају различитим у овом односу формираним класама – посебна потлачена група или *касџа*, а позиционирање оваквог поглавља у оквиру темата сигнализира важност његове поруке.

Други текст темата јесте превод поглавља књиге *Жена и капиџал* [*Donna e Capitale*, 1975] италијанске филозофкиње и социјалистичке Марије Розарије Манијери, под насловом „Жена и историјске супротности грађанског друштва код Маркса“. Године 1976, у италијанском феминистичком часопису *Effe* излази приказ ове књиге (Sellani 1976), у коме се наводи да она представља детаљну критичку анализу женског питања из историјске перспективе, истичући комплексност тог проблема која превазилази класну димензију. Групи текстова италијанских ауторки којима започиње темат припада и студија „Женска сексуалност у фашистичкој идеологији“ (1975) италијанске новинарке, књижевнице и феминистичке Марије Антонијете Мачоки. Она анализира искуство жена под фашизмом, истичући да се опрезивни однос према њима мора разумети као формативан за настаanak и опстанак фашизма. Сваки други приступ тумачењу и борби против фашизма јесте редукционистички чак и у оквирима левих политика и покрета, због чега они морају увидети неопходност сексуалне и родне друштвене трансформације. Италијанска социолошкиња Кјара Сарачено се пак у наредном тексту – „Породично време и женски дисконтинуитет“ (1979) – фокусира на анализу породице, закључујући да њен преображај као и дисконтинуитет женског живота (фазе живота које се преплићу, прекидају и поново успостављају) нуде потенцијал за отпор и редефинисање родних улога, те да се динамика у породици мора анализирати у историјско-социјалном и родном контексту, а не само с обзиром на редукционистичку перспективу економске рационалности.

Групи текстова који припадају оновременој широкој струји покушаја теоретизације односа марксизма и феминизма припада и

текст Улрике Прокоп, немачке социолошкиње повезане с Франкфуртском школом. Текст „Стварност и жеља“ је такође преведен с италијанског, иако оригинално објављен на немачком у склопу ауторкине студије *Контекст женској животи: о ограничениости ствари и жеља* [*Weiblicher Lebenszusammenhang: Von der Beschränktheit der Strategien und der Unangemessenheit der Wünsche*, 1976],⁵ у којој ауторка проширује појам производње тако да у њега укључује домаћи рад и свакодневне активности жена, које стварају вредности и репродукују друштвене односе, па тиме и зависност и репресију. Драгоцен превод поглавља „Покрет за ослобођење жена“ из књиге Џулијет Мичел *Женско добро* [*Woman's Estate*, 1971] читаоцима пружа прегледан и сажет увид у услове настанка овог покрета и разноврсне облике његовог испољавања и организације у различитим друштвеним контекстима. С друге стране, сарадницама темата ова књига суштински је била важна јер се такође налази у оквирима дебате о томе како повезати марксизам и феминизам, а не свести потлаченост жена на економске претпоставке (в. МУС, 8/9, 1981, 494). У темату својеврсну историјску легитимацију оваквим приступима даје текст „Феминизам у радикалном и раном социјалистичком покрету“ из књиге *Скривене у историји: 300 година женске потлачености и борба против ње* [*Hidden From History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It*, 1973] Шиле Роуботам, у којем ауторка указује на постојање снажне, али маргинализоване групе унутар раног социјализма у Западној Европи која је разумевала женску потлаченост као неодвојиву од ширих друштвених структура, традиционалне породице и капитализма и инсистирала на томе да је женско ослобођење кључно за истинску друштвену трансформацију.

И други текстови из темата могу се груписати на основу тематских, методолошких или других повезница. У темату су преведене две канонске ауторке тзв. другог таласа феминизма у Сједињеним Државама: из књиге Бети Фридан *Женска мистика* [*The Feminine Mystique*, 1963] одабрано је поглавље „Сексуални солипсизам Сигмунда Фројда“, док је књига Кејт Милет *Сексуална политика* [*Sexual Politics*, 1970] представљена једним од уводних поглавља под називом „Теорија политике полова“. Реч је о готово програмским текстовима који на концентрисан и експлицитан начин артикулишу феминистичку критику психоанализе и разоткривају дубину и вишеслојност патријархата

⁵ На италијанском објављена 1978. под називом *Realta' e desiderio: l'ambivalenza femminile*.

као система моћи. Преводом ових текстова могао се пружити сажет увод у корпус друготаласног феминизма који се развија ван анализе производних односа, али артикулише аналитичке појмове неопходне за разумевање женске подређености у различитим друштвеним контекстима.

Два текста у оквиру темата – „Културне функције жене“ италијанске антрополошкиње Иде Маљи и „Односи производње и репродукције живота“ француског антрополога Клода Мејасуа – повезује антрополошко-етнолошки приступ, те разматрање онога што данас можемо сматрати темељним појмовима (феминистичке) антропологије као што су матријархат, матрилинеарност, структура сродства, забрана инцеста, размена жена и други. На линији културне антропологије, комбиноване са социологијом и психоанализом јесте и анализа кинеског Закона о браку из 1950. Јулије Кристеве, која се појавила као део њене књиге *О Кинескињама* [*Des Chinoises*, 1974].

Постколонијална перспектива и разматрање Глобалног југа обухваћени су текстовима аргентинске феминисткиње Хајде Биргин („Жена и равнотежа моћи“) и феминисткиње и активисткиње из социјалистичке Танзаније Марџори Џ. Мбилини („Танзанијска жена: прошлост и садашњост“). Текст француске новинарке и књижевнице Беонат Грул „Мржња према п...“, који по свом непосредном и полемичном стилу и тону одступа од осталих превода у тематику, фокусира се значајним делом на описе женског гениталног сакаћења у Африци и на Блиском истоку, показујући да је мржња према женској сексуалности, садржана у овој пракси, један од темељних механизма патријархалне моћи.

Значајан део текстова у оквиру темата могао би се груписати око линије испитивања симболичких, књижевних, филозофских и језичких механизма родне доминације. У ову групу спадају текстови немачке ауторке Силвије Бовеншен о имагинирању женствености у књижевности, уметности и култури, затим два текста Кејси Милер и Кејт Свифт која испитују како су језик и друштвене норме кроз историју обликовали перцепцију жена, перпетуирајући родну неједнакост и стереотипе, те преведени делови књиге *О њеном другом себи* [*Speculum de l'autre femme*, 1974] Лис Иригаре, којима се темат и завршава. Попут одабира првог текста темата, чини се да је индикативан и одабир последњег. Рада Ивековић се интензивно бавила теоријом Лис Иригаре и није случајно да француска теоретичарка добија завршну реч разоткривајући у преведеним деловима текста о Платону фалоцентричност целокупне западне епистемологије и филозофије.

Посебну занимљивост у оквиру темата представља превод књижевног текста. Реч је о приповеци *Седмица као и свака друџа* совјетске ауторке Наталије Баранскаје. Ауторка је постала међународно позната управо захваљујући овој причи, која је оригинално објављена 1969. да би убрзо била преведена на енглески и друге језике (McLaughlin 1989, 111), а преко италијанског је дошла и у југословенски контекст. Прича прати дан совјетске научнице Олге тематизујући њену двоструку оптерећеност професионалном каријером и кућним радом, односно бригом о деци. Документујући на тај начин живот совјетских жена, прича показује да женска еманципација није досегла до сфере приватног и породичног.

Темат закључује библиографски прилог с коментарима (припремила Лидија Склевицки), који представља својеврсну мапу феминистичког знања која повезује најраније радове о положају жена, канонске феминистичке текстове, савремену међународну феминистичку теорију и локалне југословенске прилоге и доприносе.

Посматран у целини, тематски двоброј *Марксизма у свеџу* функционише као својеврсна феминистичка читанка,⁶ састављена од текстова које су југословенске феминисткиње годинама уназад читале у оригиналу, коментарисале и уграђивале у сопствене радове.⁷ Заокружујући њихову читалачку путању, темат истовремено омогућава њено репродуковање и разумевање теоријских наклоности и приоритета југословенских феминисткиња. Темат се може разумети као тренутак концептуалне консолидације: он сабира и стабилизује одређени феминистичко-теоријски хоризонт у југословенском контексту који је био у вези с напорима југословенских феминисткиња да женско питање артикулишу као специфично у односу на класну анализу, те да покажу да оно није супротстављено перспективи социјалистичке друштвене трансформације. Темат ово чини тако што „даје реч“ самој западној феминистичкој теорији, која је – а то се готово односи на теорију социјалистичког и радикалног феминизма која је често долазила из италијанског контекста – давала механизме за промишљање друштвених услова у Југославији. Темат, условно речено, затвара полемику о (не)постојању женског питања

⁶ Једна допуна овој читанци јесте и текст Хајди Хартман „Несрећни брак марксизма и феминизма“, објављен 1983. у оквиру темата „Нови друштвени покрети“ (МУС, 3, 1983).

⁷ То се може видети у њиховим радовима у тематима који су поменути у фусно-ти број 1. О читанци с текстовима на различитим страним језицима која је припремљена за конференцију „Друг-ца жена“ в. Bonfiglioli 2018, 245–246.

и оправданости бављења феминистичким анализама на трагу оних које доноси „феминизам у свету“ уводећи појам и поље женских студија и показујући концептуалну разрађеност и потенцијал феминистичке теорије у проширивању анализе женског питања тако да она обухвати мноштво димензија које измичу искључиво економским објашњењима. Таква анализа постепено се везивала за поље проучавања књижевности, где је могла бити изузетно плодотворна, а то ће две године касније показати *Република*.

ФЕМИНИЗАМ У КЊИЖЕВНОСТИ

Хрватски књижевни часопис *Република* континуирано излази од 1945. године. Током дуготрајног периода његовог излажења смењивали су се бројни уредници, а издавач часописа промењен је током 1981, када *Републику* почиње да издаје Друштво књижевника Хрватске (од 1990. Друштво хрватских књижевника) уместо Државног издавачког предузећа Хрватске „Зора“. Темат о женском писму у *Републици* излази за време уредниковања Бранка Малеша (1982–1985), који је, према Домагају Брозовићу – који ову позицију назива и уредничким ескапизмом (Brozović 2018, 163) – наставио линијом својих претходника (Иван Дончевић и Звонимир Мајдак) у погледу избегавања експлицитног политичког позиционирања часописа спрам друштвено-политичких догађања (Brozović 2018, 163, 171), али и даље интегришући политичке и критичке поруке на имплицитан начин (Brozović 2018, 165). Промена која се с уредништвом Бранка Малеша догађа односи се на поетичко-теоријски правац који часопис заузима. С Малешом се у часопис уводи савремена теорија, односно постструктуралистички теоријски корпус, а видљиво је и његово интересовање за постмодернизам (Brozović 2018, 195, 249). Стога не чуди да ће се управо за време његовог уредниковања појавити темат о женском писму, који ће притом на неколико места реферисати на темат из *Марксизма у свећу*. Темат отвара напомена уредништва у којој се истиче управо актуелност и савременост „проблематике »женског«“ (*Република*, 11/12, 1983, 3). Уочавајући потребу да се „тај проблемски корпус из што шире аспектуалности константно пропитује“, како се даље наводи, редакција је у сарадњи са Славицом Јакобовић припремила тематски двоброј. Важно је истаћи да су и *Република* и *Марксизам у свећу* представљали институционално признат и прихватљив простор, номинално профилисан као посвећен свом ужем пољу деловања – књижевности, односно преводима марксистичке и друге „прогресивне“ теорије – те тако удаљен од настојања да тај рад дове-

де у везу с блиском друштвеном стварношћу. Кад је реч о *Рејублици* (ово важи пре свега за период Малешовог уредниковања), појачава се њен књижевни карактер, а часопис губи из поднаслова одредницу „за друштвена питања“ (Brozović 2018, 165). Међутим, овакав „неполитични“ карактер часописа, као и заузимање позиције посредовања, *пројектовања*, подстицања *критичкој дијалога* и праћења међународно актуелних дебата био је истовремено и функционалан, чинећи природном и оправданом интелектуалну отвореност ових часописа за различите гласове у својим областима, односно за субверзивне гласове и политички субверзивне теоријске парадигме.

Тематски двоброј (11/12) *Рејублике* из 1983. године представља детаљан и пажљиво конструисан подухват којим се први пут уводи, систематизује, легитимише и проблематизује „женско писмо“ и феминистичка књижевна критика у југословенском контексту. Двоброј започиње текстом Славице Јакобовић знаковитог наслова „Упит(а)ост женскога писма“, у коме се истиче да изабрани текстови темата нуде делимичан одговор на питање да ли постоји женско писмо и шта оно заправо представља. Славица Јакобовић у овом тексту издваја три кључне синтагме и преводи их на следећи начин: *Parole de Femme* као „РИЈЕЧ ЖЕНЕ“, *écriture féminine* као „женско писмо“ и *Women's Studies* као „женске студије“, истичући притом „да се оне појављују као феномен у тијесној и свјесној вези с ФЕМИНИЗМОМ“ (*Рејублика*, 11/12, 1983, 4). Примећује се притом да темат појам феминизма доводи у везу с тематом из *Марксизма у свећу*, односно да у одређеном смислу реферише на овај темат као на место експликације онога што феминизам представља. То се најбоље види у „Упитнику о женском писму“, који је објављен у завршном делу темата. Део последњег питања из „Упитника“ гласио је: „Шта је, по вашем мишљењу, феминизам (Да ли сте читали број 8–9/1981 часописа »Марксизам у свету«?)“ (*Рејублика*, 11/12, 1983, 235). Осим тога, кроз темат из *Рејублике* се на неколицини места реферише на тематски двоброј *Марксизма у свећу*, на текстове који су у њему преведени, као и на његов библиографски прилог⁸ (*Рејублика*, 11/12, 1983, 4, 182, 252, 254, 258). Темат из *Марксизма у свећу* се тако јавља као нормативна и легитимацијска рефе-

⁸ Темат у *Рејублици* затвара се библиографским прилогом попут темата у *Марксизму у свећу*. У библиографском прилогу у *Рејублици* упућује се на библиографију коју је за темат у *Марксизму у свећу* приредила Лидија Склевицки, истиче се да ова библиографија обавештава о ширем пољу феминизма и наводи се где се двоброј *Марксизма у свећу* може набавити. Директна повезница с тематом у *Марксизму у свећу* јесте и Рада Ивековић, која је сарађивала и у изради темата у *Рејублици*.

рентна тачка, место где је разумевање феминизма већ артикулисано на вишем, теоријском нивоу у оквиру опште друштвене и идеолошке анализе, док двоброј *Рејублике* фокус помера на поље књижевности у којој се концентрисано артикулишу они аспекти женског искуства (језик, тело, сексуалност, мајчинство) који су у *Марксизму у свећу* прокламовани као неопходни за разумевање женске друштвене ситуације и увиђање неопходности револуционисања родних односа. Штавише, у свом тексту у *Рејублици* под називом „»Женска књижевност« и »женско писмо«, другом по реду у темату, Ингрид Шафранек експлицитно ће говорити о случају југословенског друштва, у коме „смо формално стекле и друштвена права и политичка права и права на јавном простору рада, међутим знамо да је у пракси то још далеко од тога да буде реализирано“ (*Рејублика*, 11/12, 1983, 10). Идентичну поенту експлицитно ће истаћи и Биљана Кесерић у свом тексту „И рече Господин Бог“ (*Рејублика*, 11/12, 1983, 155).

Сам термин „женско писмо“ у темату на неколико места семантички проклизава. Док је јасно да га, на пример, Славица Јакобовић и Ингрид Шафранек користе као превод француског *écriture féminine* подразумевајући под њим поставке француских постструктуралисткиња, у „Упитнику“, који потписује Катарина Видовић, оно је изједначено с термином Women's Studies: „Да ли вам је познат феномен ЖЕНСКОГА ПИСМА (у Француској назван »écriture feminine«; у англосаксонским земљама »Women's Studies«) [...]“ (*Рејублика*, 11/12, 1983, 235). У погледу термилолошких решења врло је занимљив текст Љубише Рајића, професора Катедре за скандинавистику на Филолошком факултету у Београду, који Women's Studies – односно, како он у тексту наводи, „Woman Studies“ (*Рејублика*, 11/12, 1983, 113) – преводи термином феминологија, а о феминистичкој књижевној критици говори као о феминолошком приступу књижевности, односно феминолошкој критици. Рајић не објашњава зашто ове термине сматра најприкладнијим, али је јасно да се ради о покушају да се једно ново поље уклопи у постојећи академски језик (по аналогiji с називима за друге друштвено-хуманистичке дисциплине) и да му се можда на тај начин да кредибилитет. Говорећи о феминологији на англоамеричком и скандинавском подручју, Рајић феминолошки приступ књижевности систематизује у три фазе: прву, у којој се овај приступ бави анализом слике жене у делима мушкараца, другу, у којој је пажња усмерена „ка третману који су списатељице добиле у историји књижевности, листама градива на факултетима, антологијама итд., као и разлозима тога третмана“ (*Рејублика*, 11/12, 1983,

118) и трећу, у којој је пажња посвећена списатељицама и њиховим делима. Рајићева трећа фаза најјасније се поклапа с оним што данас називамо гинеоцентриком; притом, он у тексту не говори о концепту француских теоретичарки, а термин „женско писмо“, када га употребљава, користи као синоним за женску књижевност (*Рејублика*, 11/12, 198, 113). Узевши ово у обзир, у тематику се очитује терминолошка нестабилност и концептуална неуједначеност појма женско писмо. Мешају се различити нивои – теорија писања, академска дисциплина и категорија као што је женска књижевност. У том погледу важан је и поменути текст Ингрид Шафранек. Она прави дистинкције између женске књижевности и женског писма као *écriture féminine*, док *Women's Studies* преводи као „студије о жени“. Она се, наиме, пита шта уопште подразумевамо под женском књижевношћу, истичући да је овај појам неупотребљив ако се користи без додатних објашњења и класификација, те да стога лако може постати есенцијалистички и редукционистички. Женско писмо пак дефинише као „оно што се збива на разини стила, на разини *écriture* [...]“ (*Рејублика* 11/12, 1983, 15). Мирела Дакић истиче да Ингрид Шафранек заправо говори о женском писму као поткатегорији женске књижевности, што је контрадикторно у односу на њено потоње повезивање овог писма, у истом тексту, с обележјима авангардних текстова које су писали мушкарци (Dakić 2023, 65). Ово повезивање женског писма са женском ауторском инстанцом испоставиће се контрапродуктивним – касније редукционистичке употребе овог термина односиће се према њему као према етикети која упућује на пол аутора и сентиментализовани стил писања (Lukić 2003, 73) или као према књижевноисторијској категорији,⁹ занемарујући чињеницу да је реч о критичкој категорији која има своју јасну теоријску генеологију и еманципаторски потенцијал (в. Dakić 2023). Оно што се из темата може јасно видети јесте да је од најраније рецепције овог појма и концепта постојао проблем с његовом употребом, који ће опстати и касније.¹⁰

Најзаступљенији у тематику су преводи француске теорије. Поред текста „Херетика љубави“ Јулије Кристеве, који развија сложену

⁹ Мирела Дакић објашњава да се термин у овом смислу користио да се, на пример, њиме означе исповедни текстови у којима се перспектива наратора повезује с личном судбином ауторке (Dakić 2021, 19).

¹⁰ У разговору поводом 20-годишњице изласка овог темата, који је водила Славица Јакобовић, такође се мешају различити начини разумевања овог појма (Jakobović Fribeš 2004).

психоаналитичко-филозофску анализу мајчинства као темељног а потиснутог дела западне културе, објављен је и њен интервју у коме француска теоретичарка разматра однос између језика, субјекта и женског писања, истичући да писање превиђа биолошки пол, али да стил и афекти женских текстова носе специфичну женску перспективу, као и креативни и етички потенцијал преобликовања језика и друштва. Попут темата у *Марксизму у свећу*, и овај темат доноси поглавље из књиге *Оиледало грује жене* Лис Иригаре, које поново преводи Рада Ивековић. Следи затим превод исечка из тада међународно популарне књиге филозофиње Ани Леклерк под називом *Реч жене* [*Parole de Femme*, 1974], која ауторку приближава заговорницама *écriture féminine* (Webb 2001, 34). Преводом кратког текста Шантал Шаваф и дела књиге *Новорођена* [*La Jeune Née*, 1975] Елен Сиксу и Кетрин Клемент у темату су обухваћене све проминентне теоретичарке женског писма. Прилог идеји о писању као разграђивању доминантних облика језика, дискурса и субјективности даје и текст „Постајање – женом?“ Жила Делеза. Најзад, Беатрис Слама у тексту „Од ‘женске књижевности’ до ‘писања у женском роду’“ обликује критику – иако не фронталну и одбацујућу – женског писма, указујући на опасности од самоизолације и естетске самодовољности у које овај концепт може да склизне и инсистирајући на његовој повезаности са ширим еманципаторским процесима.

Привилеговано место унутар темата заузима Вирцинија Вулф, поготово њен есеј *Сојсџивена соба* (1929), чији је одломак на српскохрватски први пут управо за овај темат превела Славица Јакобовић. У тексту Ингрид Шафранек, Вирцинија Вулф се појављује као претходница женског писма, не у смислу њене позиционираности унутар овог концепта, већ у погледу чињенице да је била рани, програмски глас који је артикулисао кључна питања женског писања: материјалне услове стварања, историјску искљученост жена из образовања, однос женске субјективности и писања и многа друга. Љиљана Гјургјан у свом тексту у темату анализира функцију мита „домаћег анђела“ у роману *Ка свећуионику*, у коме смрт гђе Ремзи тумачи као смрт мита женствености захваљујући којој други женски ликови „задобивају своју тако дуго чезнуту самосвојност“ (*Република*, 11/12, 1983, 161). Међутим, када је реч о Вирцинији Вулф, у темату се врло драгоценим испоставља текст „Данашње читање Вирциније Вулф“ – заправо транскрипт јавног разговора између Јелене Зупе и Иве Видана, хрватског преводиоца и англисте, којим се јасно оцртава отпор кроз који се феминистичка критика у Југославији уводила почетком '80-их. У дис-

кусији одржаној поводом 100-годишњице рођења Вирџиније Вулф, суочавају се два приступа: један који ову ауторку чита кроз призму историјске искључености жена, материјалних услова писања, родне маргиналности, критике психијатрије и милитаризма и, уопште, с обзиром на политички потенцијал текстова као што су *Госпођа Доловеј*, *Сојска соба* и *Орландо*, и други, који је доследно усмерен на естетику, наративне технике, структуру текста и симболичке ефекте као примарне критеријуме тумачења. Током разговора Видан обуздава, неутрализује, преусмерава или преобликује феминистичка читања која његова саговорница нуди, тако да она остају маргинална у односу на формални, тзв. унутрашњи приступ књижевном делу. Врло је скептичан према женском писму и чврсто заступа став да Вулф, по његовом мишљењу, такав концепт не би прихватила. Он описује Вулф као широку, а не дубоку списатељицу („мислим да она није нарочито дубок писац“, *Рејублика*, 11/12, 1983, 37), што је оцена која, с обзиром на садржину и контекст разговора, упућује на патријархално кодиране естетске критеријуме. Индикативан је и моменат у коме Видан сугерише замор и потребу за закључивањем расправе („не би требали више продужавати“) када његова саговорница инсистира на феминистичкој интерпретацији и продубљује је. Из целине разговора, међутим, јасно је да се не ради толико о директном ућуткивању, колико о индиректном ограничавању онога што се признаје као озбиљна књижевна критика.

Неколико студија у темату бави се хрватским књижевницама. Избор Цвијете Зузорић као ренесансне књижевнице,¹¹ затим Драгојле Јарневић, која је стварала у 19. веку, те Иване Брлић Мажуранић, чија дела настају почетком 20. века унеколико је индикативан будући да се њиме, као и осветљавањем женске родне ситуације која се одражава у текстовима ових ауторки, успоставља својеврсна линија интелектуалних и литерарних претходница. Осим тога, о свакој од поменутих књижевница било је важно говорити и из неколико специфичних разлога. Ивана Брлић Мажуранић је канонизирана књижевница, посматрана пре свега као дечја списатељица. Међутим, Славица Јакобовић у својој студији, инсистирајући притом на томе да данас „морамо другачије читати“, анализира бајку Иване Брлић Мажуранић из родно сензибилне перспективе, показујући да се она може читати као „тематизација положаја жене кроз повијест“ (*Рејублика*, 11/12, 1983, 148). Дивна Зечевић пак анализира *Дневник Дра-*

¹¹ Познато је, међутим, да ниједно њено дело није сачувано.

гојле Јарневић истичући његов пионирски статус у хрватској књижевности у погледу тематизације личног живота жене који је „заснован на идеалу самосталности мимо »природне« заданости“ (*Република*, 11/12, 1983, 167). Најзад, Цвијета Зузорић представља пример ране женске интелектуалне и уметничке активности у хрватској културној сфери, чији значај додатно долази до изражаја у светлу ограничења и изазова којима су жене биле изложене у патријархалном друштву тог времена. У рубрици која је за потребе овог двоброја преименована из „Критичарев избор“ у „Критичаркин избор“ (Brozović 2018, 193–194), овим студијама прикључиће се и текст Љиљане Гјургјан о прози Дубравке Угрешић.

Наредни део темата чине књижевни прилози, чије су ауторке Драгојла Јарневић, Јелена Зупа, Хелена Штимац, Дивна Зечевић, Ани-та Контрец и Вишња Ромај. Осим текстова хрватских књижевница, у темату се налази и превод песама британске ауторке Стиви Смит, као и одломак из романа *Вицеконзул* (1965) Маргерит Дирас. Неке од поменутих домаћих ауторки данас углавном нису познате или не у контексту књижевне продукције, али се њихови текстови у темату уклапају у његов постструктуралистички оквир, односно илуструју локалну варијанту женског писма, представљајући је као могућу и релевантну књижевну праксу. Оно што повезује ове текстове јесу фрагментарни стил, изломљена синтакса, асоцијативност мисли и слика, фокус на женском телу и насиљу над њим, тематизација мајчинства и трудноће, женске сексуалности и еротске жеље, као и пропитивање и оспоравање државних, књижевних, медицинских и других ауторитета.

Значајан и упечатљив део темата представља поменути „Упитник о женском писму“, који је био упућен на око двеста адреса с намером да хрватске књижевнице и интелектуалке на њега одговоре, те да њихови одговори буду објављени у овом двоброју *Републике*. Око 95 процената жена, међутим, није одговорило на „Упитник“: само три одговора – критичарке Ирене Лукшић, феминистичке секције „Ивана Брлић Мажуранић“ и Раде Ивековић – објављена су у темату. Славица Јакобовић ће двадесет година касније на следећи начин објаснити изостанак одазива: „Данас бих рекла да су се књижевнице тада бојале довести у везу литературу и феминизам да се не би изложи-ле стигматизацији јавности а да се ситуација у том смислу ни данас није много промијенила“ (Jakobović Friberg 2004). Једно од питања из „Упитника“ било је и да ли писање има пол. Док Рада Ивековић даје дуг и изнијансиран одговор истичући да писмо у одређеном погле-

ду може имати пол, Ирена Лукшић с одлучношћу и сажето одговара одрично. Међутим, најзанимљивији је одговор који је редакцији упутило удружење „Ивана Брлић Мажуранић“. Чланице удружења, наиме, не одговарају на конвенционалан начин: њихов одговор је истовремено пародија, полемика и домишљата провокација, коју наводно пише сама Ивана Брлић Мажуранић:

Литерарно умијеће по мом мишљењу има спол. Ако само замислимо да мушкарци пишу уз помоћ фалуса, а ми жене уз помоћ вагине, онда се разлика у писању може објаснити овако: мушко писмо увијек је окренуто (надигнуто) према ван [...]. Мушко перо је рило које дуби тај вањски свијет, осваја га и освојивши га (изјебавши!) – пада немоћно, све до нове стваралачке ерекције. [...] Колико нас је мушких писаца убило у својим дјелима, није им доста што у животу цркавамо као мухе! [...] Ви морате писати! [...] Писати о менструацији (пазите, они је немају!), о рађању (они то не могу!), о абортусима (ни за то немају прилике!), о чишћењу њихових гована (они наша никад не чисте!) [...] не дајте да се која мушка књижевна свиња инфилтрира у ваше редове и пише о менструацији! [...] Не допустите такођер другим женским писцима, нашим сестрама, да пишу о чему хоће! [...] Пазите такођер на оно ситно, мушко свеучилишно особље које саставља разновразне прегледе књижевности! Не дајте тим дупелисцима да вас забораве споменути, пропустили ваше име или да вас, као и до сада, сврставају у рубрике дјечје књижевности. (*Република*, 11/12, 1983, 237–239)

Феминистичка субверзија коју одговор остварује односи се најпре на саму Ивану Брлић Мажуранић, чији се ставови и нецензурисани језик косе с доминантном представом о њој као носитељки културног идеала женствености. У одговору је јасна критика маскулиноцентричних књижевних ауторитета, канона и редуccionистичких тумачења опуса ауторки. Наглашена иронизација идеје о женском писму може исмевати поједностављене и необавештене критике овог концепта.¹² С друге стране, оправдано је претпоставити да се пародичним исказима који одређене поставке у вези са женским писмом доводе до апсурда изнутра преиспитује сâм феминистички дискурс с почетка '80-их у Југославији, односно у овом темату и „Упитнику“.

¹² У одговору се реферише на Игора Мандића и кухињску књижевност као термин којим је он означио женско писмо (Mandić 1984, 172).

Другим речима, могуће је да су и чланице удружења „Ивана Брлић Мажуранић“, попут Ирене Лукшић и, може се претпоставити, других ауторки које нису одговориле на „Упитник“, биле донекле резервисане према концепту женског писма.

Тематски двоброј *Рејублике* сведочи о упућености у савремене токове француске и англоамеричке традиције феминистичке критике, рефлектујући динамични друштвени контекст у коме се феминистички приступи књижевности артикулишу, праћени отпорима, резервама и концептуалним колебањима. Темат, међутим, јасно одражава и потребу за феминистичком књижевном критиком као аналитичким оквиром који омогућава деконструкцију језичких, симболичких, културних и афективних механизма патријархалне опресије, што га повезује са ширим критичким хоризонтом двоброја *Марксизма у свећу*. Две деценије касније, ретроспективни осврти сарадница у темату (Јакобовић Фрибес 2004) указују на ограничења овог подухвата у погледу његове условљености раним феминистичким оквирима који су почивали на есенцијалистичком поимању женског писма и занемаривали друге категорије друштвеног идентитета, али истовремено јасно означавају темат као преломни тренутак у увођењу и локалној артикулацији феминистичке теорије и критике у југословенском књижевном пољу.

ЗАКЉУЧАК

У раду су анализирани тематски бројеви часописа *Марксизам у свећу* и *Рејублика* с намером да се укаже на њихову јединствену позицију у процесу рецепције феминистичких анализа и концепата са Запада и критичке интеракције с њима у југословенском контексту. Рад је сугерисао и важну улогу периодике у овом процесу, указујући на постојање извесне напетости између субверзије какву је публикување феминистичких прилога подразумевало у оновременом контексту и статуса ових часописа унутар легитимисаног теоријског дискурса. Преводачки пројекат у темату *Марксизма у свећу* и адресирање појма и дисциплине женских студија интерпретирани су као својеврсни завршни продукт и чин консолидације вишегодишњег интелектуалног контакта југословенских феминисткиња са западном феминистичком теоријом, усмереног ка проблематизацији официјалне државне политике порицања постојања и специфичности женског питања. Истовремено, овим тематом се легитимише поље женских студија у локалном академском простору, односно интеграција феминистичких перспектива у научне дисциплине, каква је и проуча-

вање књижевности. Док је *Марксизам у свећу* делимично обележен појмом женских студија, *Рејублика* уводи појам женског писма, пружајући драгоцен увид у методолошке, термилошке, концептуалне и рецептивне аспекте овог процеса. Рад је покушао да покаже да два темата функционишу као комплементарни, будући да се темат у *Рејублици* изнутра ослања на теоријски оквир темата у *Марксизму у свећу*, делећи унеколико политички хоризонт незадовољства редукционистичким објашњењима женске подређености, а феминистичка књижевна анализа јавља се с тим у вези и као она која може адресирати шире културне димензије родне доминације. Све ово, напослетку, маркира трајну релевантност анализираних темата у широком оквиру имплементације и артикулације феминистичког дискурса у домаћем контексту.

Скраћенице

МУС = Марксизам у свету

Извори

Marksizam u svetu: časopis prevoda iz strane periodike i knjiga. Beograd: Komunist, 1974–1989.

Republika: časopis za književnost, umjetnost i javni život. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika, 1945.

Литература

Bonfiglioli, Chiara. 2008. "Belgrade, 1978: Remembering the Conference Drugarica Žena. Žensko pitanje – novi pristup? / Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach? Thirty Years After." MA thesis, Utrecht University, Faculty of Arts.

Bonfiglioli, Chiara. 2018. "Feminist Translations in a Socialist Context: The Case of Yugoslavia." *Gender & History* 30 (1): 240–254. <https://doi.org/10.1111/1468-0424.12343>

Bracke, Maud Anne. 2014. *Women and the Reinvention of the Political: Feminism in Italy, 1968–1983*. 1st ed. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315771014>

Brozović, Domagoj. 2018. *Poetika prešućivanja: Uredničke politike časopisa „Republika“ od 1945. do 2002*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Cerchio Spezzato. 1972. "Non c'è rivoluzione senza liberazione della donna." [provobitno objavljeno 1970] U *Donne è bello*, ur. Gruppo Anabasi, 126–

133. Milano: Gruppo Anabasi. <https://bibliotecadelledonne.women.it/libro/donne-e-bello/>
- Dakić, Mirela. 2021. „Irena Vrkljan U svijetu ladica: O recepciji opusa.“ U *Sarajevski filološki susreti 5: zbornik radova* (knj. 2), ur. Mirza Sarajkić, 9–26. Sarajevo: Bosansko filološko društvo. <https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/prilog-skup/681401>
- Dakić, Mirela. 2023. „Tko nasljeđuje žensko pismo? O domaćoj recepciji francuske feminističke teorije.“ *Umjetnost riječi* 67 (1): 59–81. <https://doi.org/10.22210/ur.2023.067.1/04>
- Gruica, Toma. 2025. “Contesting Ideas in Socialist Yugoslavia: the Korčula Summer School, the Kumrovec Political School, and their legacy (1964–2003).” *ST-OPEN* 6: 1–23. <https://doi.org/10.48188/so.6.8>
- Jakobović Fribec, Slavica. 2004. „Od ženskog pisma do rodno potpisane književnosti.“ *Zarez* 6 (123). http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/od_zenskog_pisma.pdf
- Lukić, Jasmina. 2003. „Žensko pisanje i žensko pismo u devedesetim godinama.“ *Sarajevske sveske* (2): 67–82.
- Mandić, Igor. 1984. *Što, zapravo, hoće te žene? Katakлизма feminizma*. Zagreb: Znanje.
- McLaughlin, Sigrid, ed. and trans. 1989. *The Image of Women in Contemporary Soviet Fiction: Selected Short Stories from the USSR*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, and London: The Macmillan Press Ltd. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-20371-0>
- Mihaljević, Josip. 2018. „Kako su se kalili partijski kadrovi: osnivanje, koncepcija i djelatnost Političke škole SKJ 'Josip Broz Tito' u Kumrovcu.“ *Historijski zbornik* 71 (2): 367–399. <https://hrcak.srce.hr/index.php/clanak/317344>
- Sellani, Mary. 1976. „Donna e capitale.“ *Effe* 4 (9/10). <https://efferivistafemminista.it/2015/01/donna-e-capitale/>
- Stelliferi, Paola. 2016. „Una liberazione «fratricida e iconoclasta»: L'impatto dei femminismi sugli uomini della Nuova Sinistra nell'Italia degli anni Settanta.“ PhD diss., Università degli Studi di Padova – Università degli Studi di Verona – Università Ca' Foscari Venezia. <https://iris.unive.it/retrieve/7f7b-c4ac-6656-4a0e-a50c-5792f217e52b/956014-1177626.pdf>
- Webb, Emma V. 2001. “Autobiographical Intentions and Interpretations: Marie Cardinal, Annie Leclerc.” PhD diss., University of North London. <https://repository.londonmet.ac.uk/7285/1/369398.pdf>

Примљено/Received: 31. 1. 2026.

Прихваћено/Accepted: 14. 9. 2026.